

Evoluția limbii române literare în versiuni succesive ale *Scării raiului*. Nivelul lexical (II)¹

Oana PANAITE*

Key-words: *Varlaam, Romanian literary Language, lexical evolution*

2.3. La nivel lexical, dinamica limbii poate fi urmărită atât în adnotările marginale din versiuni diferite, cât și prin compararea propriu-zisă a unor sintagme/fragmente de text aparținând unor versiuni/ traduceri distincte. Adnotările marginale sunt făcute în două direcții: fie scribul păstrează în manuscrisul pe care-l copiază elementele lexicale din manuscrisul-model, dar, considerându-le arhaice și necunoscute cititorului, le completează marginal cu un sinonim; fie inserează în textul său termenul pe care-l consideră mai bine cunoscut, specificând pe margine cuvântul corespunzător din manuscrisul-model pe care-l copiază. Analizând lexicul marginal din manuscrisul nr. 2511 și manuscrisul din 1780, putem face unele considerații în ceea ce privește diferențierea diatopică a limbii române.

A. Diferențierea dialectală este rezultatul interferării a două straturi de limbă diferite, dintre care primul, moldovenesc, arhaizant, reprezintă limba manuscrisului-model, în timp ce al doilea, muntenesc, este specific copistului: ms. nr. 2511: *paingul*, marg. *păianjen* (10^v); *giuruirea*, marg. *făgăduiala* (31^t); *giuruirei*, marg. *făgăduialei* (38^t); *giuruită*, marg. *făgăduită* (44^t); *osârdiia*, marg. *nevoința* (42^t, 113^t, 139^t); *cu nevoință*, marg. *cu osârdie* (88^t, 119^v); *nevoinței*, marg. *usteninței* (195^t); *șerbul*, marg. *robul* (45^t); *râvnitori*, marg. *pohtitori* (66^v); *glăsiia*, marg. *plângea* (101^v); *pentru dânse*, marg. *pentr-înse* (139^v); *să cură*, marg. *să aleargă* (179^v); *numeri*, marg. *numele* (239^t); *zăpadă*, marg. *omăt* (241^t); *rostul*, marg. *gură* (250^t); *dzicem*, marg. *spunem* (379^t).

B. Din termenii adnotați marginal, unii sunt rezultatul conștientizării de către copist a gradului de necunoaștere a lexicului din traducerea-sursă; explicarea lor este normală și necesară în concordanță cu necesitățile care au determinat realizarea unei noi copii a traducerii, anume citirea ei frecventă în principal de către călugării dintr-o mănăstire sau alta. În ms. nr. 2511, lexicul adnotat înlocuiește:

¹ Prima parte a acestui articol a fost publicat în „Philologica Jassyensia”, an VII, nr. 2 (14), 2011, p. 245–253.

Studiul a fost finanțat din Fondul Social European de către Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 [POSDRU/89/1.5/S/49944].

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România.

1) slavonismele din textul original cu termeni formați pe terenul limbii române prin procedee interne, precum derivarea, prin cuvinte deja existente în limbă sau împrumutate din alte limbi: *diavolilor*, marg. *volului* (9^f); *sârghiș*, marg. *sârghiș* (27^f, 86^f, 97^f), *ce iaste de sârg*, marg. *de treabă* (135^f); *de treabă*, marg. *de sârg* (152^f); *sireap*, marg. *mânios* (157^f); *meserniță*, marg. *la magherniță* (27^v); *sămăluire*, marg. *voie* (32^f), dar și *cunoștință* (85^v); *sămăluiaște*, marg. *socoteaște* (203^f); *blestemat*, marg. *balamut* (46^f); *pojarul*, marg. *jeratecul* (160^v); *buiguire*, marg. *amețeală* (48^f, 128^v); *buecie*, marg. *mândrie* (216^v); *buiacă*, marg. *mânioasă* (216^v); *mânios*, marg. *buiac* (216^v); *să scârbeaște*, marg. *să scărândăveaște* (245^v);

2) formațiunile arhaice cu unele curente în epoca în care are loc copierea manuscrisului: *dintru dânșii*, marg. *andesine* (140^v); *odată*, marg. *dinioară* (47^f); *odinioară*, marg. *odată* (108^v); *vreodată*, marg. *dinioară* (58^v); *oarecui*, marg. *nicicui* (65^f); *prepuu*, marg. *adaog* (48^f); *săvai*, marg. *măcar* (32^f, 132^v); *zăduful*, marg. *pripecul* (312^f);

3) clarifică unii termeni al căror sens a devenit ambiguu: *nemânioasă*, marg. *nebârfitoare* (163^f); *opustește*, marg. *ce năpustește* (204^v).

Deși manuscrisul din 1788 conservă redacția *Leastviței*, există totuși unele diferențe lexicale; ele nu apar sub formă de adnotări marginale, ci sunt inserate în textul propriu-zis. Și aici poate fi operată o clasificare a tipurilor de înlocuiri – pentru exemplificare, primul element este din *Least.*, în timp ce al doilea din manuscrisul de la 1780:

a) slavonisme înlocuite prin formații lexicale românești: *nestrânsa* (2^v) – *nestrânsoare* (2^v); *liubov* (2^v) – *dragoste* (3^f); *trudei* (3^f) – *ostenelei* (3^f); *destonic* (3^v) – *vrednic* (4^f); *sârghiș* (12^f) – *de sirg* (13^v); *găvozdirea* (92^v) – *deprinderea* (91^v); *năsălnice* (94^f) – *năprasnice* (93^f);

b) dezambiguizarea unor termeni: *giudeț* (95^v) – *giudecători* (94^f) etc.

Lexicul evoluează în sincronie prin variantele diatopice specifice graiului moldovean sau muntean (nu există nici o variantă a *Leastviței* al cărei copist să aparțină prin grai unei alte zone geografice decât Moldova sau Muntenia), iar în diacronie prin înlocuirea succesivă a slavonismelor originare cu termeni autohtoni sau cu împrumuturi din greacă, în cazul noilor traduceri făcute după un original grecesc. Prima modalitate de evoluție este evidentă în cazul variantelor *Scării* care păstrează redacția lui Varlaam; evoluția limbii în diacronie va fi urmărită în studiul de față.

2.3.1. Elemente lexicale arhaice, generale în epoca primelor noastre texte literare sau proprii autorului

Least. 275^f, Ms. 1780: 213^v: *îndireptătoriul/îndreptătoriul*; Costachi 1814: 199^v: *povățuitoriul*; Stăniloae 1980: 440/32: *povățuitoriul*; Corneanu 1994: 534: *păstorul*; PG 1181: *προσερχομένοις/Animorum dux et moderator* (1182); Fr. (35): *Un conducteur, un pasteur des âmes*.

Îndireptătoriul, termenul folosit de Varlaam, traduce slavonul *наставникъ* ‘καθηγητής (guide, conducteur) dux, ἐπιστάτης, praefectus, institutor’ (Miklosich 1865, s.v.), preluând, cel mai probabil, nota comună din direcțiile de semnificație, anume *cel care îndreaptă/conduce pe cineva spre ceva*. Termenul *povățuitorul*

preferat de Costachi are sensul învechit, pierdut astăzi, de ‘conducător’ (vezi Scriban 1939, s.v.); Stăniloae, care preia opțiunea lui Costachi, se înscrie însă într-o nouă direcție de semnificare, cea actuală, de ‘sfătuitor’, căci opțiunea sa este transpusă într-un context cultural și într-o epocă diferită a limbii române literare. În acest context, *păstorul* pare a fi cuvântul cel mai puțin marcat stilistic, ales datorită sensului comun cu gr. *προσερχομένοις*, participiul verbului *προσέρχομαι* ‘aller vers ou auprès; d’où s’approcher, s’avancer’ (DFG, s.v.).

Rămânem în domeniul variatelor cuvinte utilizate pentru desemnarea *păstorului sufltesc*: *Least.* 280^v, Ms. 1780: 218^r: *puitoriul cel bun a nevoinței/nevoinții noastre*; Costachi 1814: 202^v: *Puitoriul de nevoință*; Stăniloae 1980: 448/71: *Conducătorul luptei*; Corneanu 1994: 543: *bunul judecător*; PG 1193: *τοῦ καλοῦ ἀγωνοθέτου/agonotheta magna (1194)*; Fr. (72): *juste et souverain Rémunérateur*.

Varlaam traduce în română prin *puitoriul* [...] *nevoinței* slavonismul *пѣвигѡположникъ* (*словоположникъ горькъ* într-un alt loc (168^v) este redat prin *puitoriul de cuvânt amar*); *положникъ*, cf. Miklosich 1865, s.v., are sensul de ‘qui constituie’, deși verbul *положити* are sensurile ‘τιθέναι ponere, ἐναποτιθέναι deponere’, de unde ar putea rezulta opțiunea lui Varlaam pentru *puitor*; celălalt termen – *пѣвигѡ* – este transpus aici prin *nevoință*, deși în textul său Varlaam îl împrumută și cu forma originală: *podvig*, cu sensul de ‘luptă’. Opțiunea de traducere a lui Varlaam e preluată ca atare și de Veniamin Costachi în traducerea sa de la 1814, cu toate că acesta, nu trebuie să ignorăm, traduce un text grecesc. Mai mult, semantismul primar al gr. *ἀγωνοθέτης* trebuie să i se fi părut profan pentru a reprezenta un atribut al divinității: ‘1. agônothète, organisateur ou président des jeux publics’, căci acesta cel mai probabil nu cunoștea sensul secundar al cuvântului grecesc, anume ‘arbitre, juge, en gén.’ (DFG, s.v.). Pentru sensul secundar optează Corneanu în traducerea sa și, indirect, traducătorul ediției franceze, dar și Stăniloae, care evită cuvântul modern, din terminologia sportivă, *arbitru*, în favoarea sinonimului cu semnificație mai largă, *conducător*. Cu siguranță Stăniloae a consultat și textul lui Veniamin Costachi - numai așa se poate explica faptul că traduce și *nevoință*, simțit ca arhaic în acest context, prin *luptă*, fără să se abată de la semnificația textului original.

În secvența următoare, reține atenția modalitatea prin care este redat gr. *ἐμπλάστρον* ‘emplâtre’ (DFG, s.v.): Varlaam utilizează substantivul *unsóre*, reținut ca atare și de copistul variantei din 1780; Măzăreanu exprimă printr-un alt cuvânt, ‘leacul’: *păstoriu*; Stăniloae, consecvent limbajului tradițional filocalic, utilizează termenul de *doftorie*, derivat de la *doftor*, pe care-l folosește cu regularitate în întreaga traducere, iar Corneanu apelează la o parafrază verbală: *nu are nevoie să fie îngrijit de alții*. Interesează opțiunea lui Veniamin Costachi care redă gr. *ἐμπλάστρος* prin *plastor*, opțiune urmată consecvent de autor și în alt loc al traducerii lui, dar și de traducătorii moderni ai *Scării* (Corneanu și Stăniloae, secvența 2): (1.) *Least.* 270^r, Ms. 1780: 209^v: *Vraci iaste cela ce are și trupul și sufletul fără de boală și nu-i trebuiaște nice o unsóre pentr-aceasta*. VM 1766: 266^r: *Păstoriu iaste doftor care iaste sănătos și la trup și la suflet, și nu numai că însuși lui nu-i trebuiește nice un păstoriu, că încă și altora poate să le ajute*.

Costachi 1814: 197^r: *Doftor iaste cela ce pre trup și pre suflet îl are fără de boală, și de nici un **plastor** de la alții, nicidecum nu are trebuință*. Stăniloae 1980: 433: *Doftor este cel ce are trupul și sufletul nebolnav, neavînd nevoie de nici o **doftorie** pentru ele*. Corneanu 1994: 527: *Medic („iatros”) este cel care a dobîndit un trup și un suflet sănătos și care **nu are nevoie să fie îngrijit de alții***. PG 1165: *Ἱατρός ἐστίν, ὁ τὰ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν κεκτημένος ἀνοσον, μηδὲ μιᾶς ἐμπλάστρου παρ’ ἄλλων τὸ παράπαν δεόμενος, Medicus est, qui ab animo corporeque sanus valensque, nulla pre se **medicabula** aliunde desiderat* (1166). Fr. (4): *Le médecin spirituel est une personne qui, ayant le corps chaste et l’âme pure, n’a besoin ni du secours ni des **remèdes** des autres*.

Plastur (cu varianta fonetică *plastor*) reprezintă de fapt una din numeroasele forme populare ale neologismului *emplastru*, împrumutat ca atare din vgr.: *blastru, bleastru, plastru, pleastru, blastur, bleastur, plastur, pleastur*, cf. ngr. *μπλάστρι*, v.sl. *пластырь* ‘*ἐμπλάστρον*, *emplastrum*’ (Scriban 1939, s.v., Miklosich 1865, s.v.), având sensul ‘medicament cleios întins pe o bucată de pânză făcut ca să fie lipit pe pelea unui bolnav’ (Scriban 1939, s.v.).

(2.) *Least*. 271^{r/v}, Ms. 1780: 210^v: *Agoniseaște și tu, o, minunate părinte, **leacuri**, [...], **iarbă somnuroasă/ somnoroasă, cuțit, legături***; Slavonă (*Least*. 271^{r/v}): *ѿ чудесне помазанія, данія, бритвы, насыпанія, гъвжъ, безболѣзничіе, кръвопѣстнаа, жегы, помазы, ѡспителна, нофъ, привѣзъ*, Costachi 1814: 197^v: *Aibi și tu, o, minunate, **plastori**, [...], **afionuri, sabie, oblojituri***. Stăniloae 1980: 435: *Să ai și tu, o, minunate, **plasturi**, [...], **doftorii de somn, cuțit, feșe și neîngrețosarea***; Corneanu 1994: 529: *Dobîndește și tu, o prea minunate părinte, **cataplasme** (scil. **plasturi**), [...], **anestezice, cuțit, pansamente***; PG 1168/1169: *κέκτησο καὶ σὺ, ὦ θαυμάσιε, **ἐμπλάστρα**, [...], **ὕπνωτήρια, μάχαιραν, καταδέσμους***; *Et tu vir admiratione merito suspiciende, fac ut comparata habeas medicaminum amuleta: **emplastra**, [...], **hypnotica sive soporifera pocula, ferrum chirurgicum et vincula*** (1167/1170); Fr. (14): *Vous, père admirable et digne de servir de modèle, ayez toujours avec vous toutes les amulettes et les remèdes dont vous pouvez avoir besoin pour vos malades spirituels: portez toujours les **emplâtres**, [...] **les hypnotiques**, tous les instruments de chirurgie et toutes les autres choses qui vous seront nécessaires pour les différentes opérations que vous aurez à faire*.

Remarcăm evoluția procesului de semantizare care are loc pentru a desemna noțiunea de ‘anestezic’: de la desemnarea referențială, adoptată de Varlaam (*iarbă somnuroasă*), împrumutul unui termen (*afionuri*), la exprimarea parafrastică (*doftorii de somn*) și, în final, termenul specializat – *anestezice* (poate prea specializat, în context potrivindu-se mai bine termenului *somnifere*, cf. și gr. *ὕπνωτήρια*, lat. *hypnotica sive soporifera pocula*, fr. *les hypnotiques*). *Afion*, ieșit din uz astăzi, provine din vgr. *ὄπιον* ‘suc du pavot, opium’ (DFG, s.v.) prin filieră turcă, cf. turc. *afion* și *afium*; cf. și ngr. *αφιόνι*, lat. *opium* (apud Scriban 1939, s.v.); Scriban înregistrează numai pluralul în *-oane*, deși, după cum reiese din textul lui VC, există și atestarea pluralului în *-uri*. Seria de echivalențe care rezultă este următoarea: *iarbă somnuroasă – afionuri – doftorii de somn – anestezice – ὕπνωτήρια – hypnotica sive soporifera pocula – les hypnotiques*. Cu toate că enumerarea din traducerea lui Varlaam este conformă cu ordinea elementelor

lexicale din versiunea slavă alăturată, se observă efortul traducătorului de a traduce fiecare termen, redându-l prin cuvinte curente în epocă sau în zona geografică de proveniență: *ПОМАЗАНИК* ‘ἀλοιφή, unctio’ – prin *leacuri*; *ДАНИК* ‘δόσις, datio’ – prin *dare de curățire*, *БРИТВА/ БРИТВИК* ‘ξυρόν, novacula; rasoir’ – prin *brici*, *НАСЪПАНИК* ‘iniectio clim. ioan’ – prin *presărare de ierbi*; *ГЖБА* ‘σπόγγος, spongia’ – prin *burete*; *БЕЗБОЛѢЗНИИЕ* ‘ἀνωδυνία, doloris absentia’ – prin *zbancă*, folosit cu sensul secundar, dialectal de ‘ventuză’ (Scriban 1939, s.v.), *КРЪВООПУСТЪНЬ* ‘sanguinem emittens’ – prin *strecneală* ‘dialectal (est) lanțetă, cuțit de luat sânge’ (Scriban 1939, s.v.), *ЖЕГЪ* ‘καῦμα ardor; brûlure, chaleur de la fièvre, marque de brûlure, cicatrice’ – prin *cinii de ars*, unde *cinie* are sensul de ‘unealtă, instrument’ (Scriban 1939, s.v.); *ПОМАЗЪ* = *ПОМАЗАНИК* ‘χρῖσμα, unctio’ – prin *unsori*; *СПИТЕЛНА* – prin *iarbă somniferoasă*; *НОЖЪ* ‘μάχαιρα, gladius; grand couteau; couteau pour les sacrifices, couteau de chirurgien; ciseaux pour couper les cheveux’ – prin *cuțit*; *ПРИВЪЗЪ* ‘δεσμός, vinculum; tout ce qui sert à lier, particul. corde’ – prin *legături* (vezi Miklosich 1865, s.v., Scriban 1939, s.v., DFG, s.v.).

În continuare, prezentăm variantele diferite prin care traducătorii desemnează *judicata divină*: Varlaam folosește cuvântul general în epocă cu fonetism moldovenesc *giudeț* și cu sensul, pierdut astăzi, ‘judecată’; Costachi preia din neologismele neogrecești care circulau în epoca sa un cuvânt specializat în limbajul juridic pentru desemnarea sălii de consiliu, dar și a consiliului propriu-zis, *divan* (vezi SCRIBAN 1939, s.v.), devenit astăzi arhaism; traducerea lui Corneanu este mai apropiată de versiunea din PG, dar și de cea franceză, în timp ce Stăniloae folosește sinonimul termenului juridic *proces* – *judecată*: *Least. 276^r, Ms. 1780: 215^r: întru fricatul și adeveritul nostru giudeț*; Costachi 1814: 200^v: *la înfricoșatul și cu adevărat Divanul nostru*; Stăniloae 1980: 442/ 43: *la judicata înfricoșătoare și adevărată a noastră*; Corneanu 1994: 537: *la înfricoșatul și dreptul nostru tribunal*; PG 1185: *ἐν τῷ φοβερῷ ἡμῶν καὶ ἀληθῶς δικαστηρίῳ/ad nostrum se tribunal vere formidabile* (1186); Fr. (47): *devant un tribunal vraiment formidable*. Varianta latină și cea franceză nu mai traduc atributul de *înfricoșător*, cf. gr. τῷ φοβερῷ ‘*qui cause de l’effroi, effrayant, terrible*’; observăm, tot în ceea ce priveștetributele care însoțesc termenul *giudeț*, absența prefixului *în-* în derivatul folosit de Varlaam (este de altfel singura atestare, în celelalte locuri adjectivul fiind cu forma actuală, *înfricat*). Adjectivul *adeverit* evoluează formal la *adevărat*, fără a exprima întregul conținut semantic al gr. ἀληθής ‘1. non caché, d’où vrai, sincère, franc; 2. loyal, juste, équitable’ (DFG, s.v.) redat mai potrivit prin *drept*, care implică și *adevărat*, conform traducerii lui Corneanu.

În traducerea lui Varlaam, *socotitoriu* redă – destul de ambiguu, din cauza polisemantismului verbului de la care derivă –, slavonul *сѣмотритель* (280^{dr}), cu sensul ‘οἰκονόμος’; ambiguitatea este eliminată de Costachi care împrumută din textul grecesc pe care-l traduce cuvântul *iconom*, păstrat ca atare și de Stăniloae, deși nu mai era actual și ar fi putut fi transpus printr-un sinonim, precum *administrator*. Corneanu se apropie din nou, prin opțiunea de traducere, de versiunea franceză a *Scării*: *Least. 280^f, Ms. 1780: 218^r: Cine iaste pus de la Dumnedzău socotitoriu*; Costachi 1814: 202^v: *Cine oare iaste unul ca acesta Iconom de la Dumnezeu*; Stăniloae 1980: 447/ 70: *Cine este oare un astfel de iconom al darului lui*

Dumnezeu; Corneanu 1994: 543: *Cine este păstorul [...] așezat de Dumnezeu*; PG 1193: *Τίς ἄρα τοιοῦτος καθέστηκεν ἐκ Θεοῦ οἰκονόμος / Quis porro erit divinus ille oeconomus* (1194); Fr. (71): *Mais quel sera donc le pasteur établi de Dieu*.

Observăm și evoluția grafiei toponimului *Muntele Măslinilor* – tradus de Varlaam prin *măgura Eleonului* (în textul slavon alăturat găsim *магоръ маслиньнъ* (288^{v/dr.}) – un argument în plus pentru susținerea ipotezei conform căreia acesta nu este originalul traducerii lui Varlaam, fiind colaționat de scribul care a copiat autograful pierdut al mitropolitului moldovean. Veniamin Costachi, dar și Corneanu, un secol mai târziu, optează tot pentru o traducere conformă originalului, în timp ce Stăniloae redă acest toponim prin sintagma *Muntele Măslinilor*, cf. lat. *montem Oliveti*: *Least.* 288^v, Ms. 1780: 224^v: *măgura Eleonului*; Costachi 1814: 206^v: *muntele Eleónului*; Stăniloae 1980: 461: *Muntele Măslinilor*; Corneanu 1994: 554: *muntele Eleon*; PG 1205: *τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν/montem Oliveti* (1206).

2.3.2. Slavonisme

Spre deosebire de Dosofteri, care inovează în lexic prin creații lexicale personale, Varlaam preia lexicul din sursa pe care o traduce, în situația în care în limba română existau „goluri semantice”. Reprezentând, în cea mai mare parte, slavonisme cu corespondent în textul original pe care-l traduce, acestea sunt simțite de scribii care realizează copiile ulterioare ca fiind anacronisme (arhaisme) și, în consecință, sunt înlocuite cu alte formații lexicale. Evoluția lexicului din acest punct de vedere surprinde procesul de constituire a terminologiei religioase. Exemplele următoare vin să ilustreze acest proces: *Least.* 270^f: *mai de-nainte cu destoniciia*; Ms. 1780: 209^f: *mai nainte cu vreadniciia*; Costachi 1814: 197^f: *cei întâiu cu vreadniciia*; Stăniloae 1980: 433: *cei dintîi după vrednicie*; Corneanu 1994: 527: *cei dintîi în vrednicie*; PG 1165: *πρῶτοι τῶ ἀξιώματι*, *primi honoris dignitate* (1166); Fr. (1): *les premiers dans les cieux par l'éminence de leur gloire*. Termenul *destonica* ‘vrednicie’ din *destoinic* (< slav. *достоиникъ* ‘homo dignus’ Miklosich 1865, s.v.) și derivatele lui, specific prin forma aceasta limbii lui Varlaam și înlocuit prin *vrednicie*, din *vrednic* (‘capacitate, rar: hărnicie, demnitate’ Scriban 1939, s.v.) de către copistul autor al manuscrisului de la 1780, conservă tocmai sensul de ‘demnitate’ considerat de Scriban „rar” al gr. *ἀξίωμα, ατος* ‘prix, valeur, considération, estime, honneur, dignité’ (DFG 1963, s.v.) și lat. *dignitate*. Termenul folosit de Varlaam era considerat, încă de la sfârșitul sec. al XVIII-lea, un arhaism, motiv pentru care este înlocuit de sinonimul său, *vrednicie*; ultimul cuvânt este menținut în lexicul religios până astăzi.

Vrăciuire, folosit chiar de Varlaam cu perechea sinonimică *tămăduire* 42^v – *vrăciuire* 280^v, face parte din categoria cultismelor (în cazul de față, slavonisme) care își pierd puterea de semnificație o dată cu trecerea timpului și cu tot mai slaba cunoaștere de către clasa cultivată a slavonei; de aceea nici nu este de mirare înlocuirea lui cu un termen mai cunoscut și, implicit, mai utilizat: *Least.* 271^v, Ms. 1780: 210^v: *în ce chip vom putea arăta că știm meștersiug de vrăciuire/ vindecare*; *Least.* 280^v, Ms. 1780: 218^v: *cu vrăciuirea/ vrăciuire aceluia și pre sine să tămădui/ tădui*; Costachi 1814: 197^v: *cum pre știința meștesugului o vom arăta?* 202^v: *din tămăduirea aceluia și pre sineși de-aciia s-au tămăduit*; Stăniloae 1980: 435: *cum*

ne vom arăta știința? 448/ 72: prin **vindecarea** aceluia **vindecându-se** pe sine însuși; Corneanu 1994: 529: *cum ne vom arăta priceperea noastră?* 543: *s-a tămăduit și pe sine, din tămăduirea aceluia*; PG 1169: πῶς, τὴν ἐπιστήμην ἐνδειξώμεθα, poterimusne noastram **medicandi scientiam** testatam facere? (1170); 1193: ἐκ τῆς ἐκείνου ἰάσεως, καὶ ἑαυτὸν λοιπὸν ἰασόμενον/ex alta mentis demissione propter alterius procuratam **sanitatem**, ipse quoque **salutem** est consecutus (1194); Fr. (13): *nous serait-il possible d'exercer avantageusement vis-à-vis de nos malades les fonctions et de remplir les devoirs de médecin?*; (73): *il lui accorde et sa propre guérison et la guérison de la personne en faveur de laquelle il s'intéressait et s'était entièrement oublié.*

Ceea ce era inițial meșteșug, adică îndemânare, a devenit ulterior *știință*, *vindecarea* nemaifiind rezultatul acțiunii vraciului, ci a medicului, a celui care posedă știința medicinei; se poate vorbi aici de substituirea cuvintelor în cauză datorită evoluției realității extralingvistice: *Least.* 270^r, Ms. 1780: 209^v: **Vraci**; VM 1766: 266^r: [*Păstoriul iaste*] **dohtor**; Costachi 1814: 197^r: **Doftor**; Stăniloae 1980: 433: **Doftor**; Corneanu 1994: 527: **Medic** („iatros”); PG 1165: **Ἱατρός, Medicus** (1166); Fr. (4): *Le médecin spirituel*. Folosirea sinonimelor este nu numai rezultatul opțiunii stilistice a fiecărui traducător, ci și al influenței originalului tradus. Arhaismul *vraci* (păstrat totuși de copistul manuscrisului din 1780) este înlocuit, potrivit evoluției vocabularului limbii române, mai întâi prin *dohtor* de către Măzăreanu (care împrumută rus. *dóhtor*, cf. Scriban 1939, s.v.) și ulterior prin *doftor* (păstrat și în ediția modernă a lui Stăniloae – consecvent intenției sale mărturisite de a se înscrie într-o „terminologie cât mai tradițional filocalic” –, deși reprezintă varianta populară, aflată în uz și astăzi.) și corespondentul său modern *medic*.

Ceea ce Varlaam exprimă pleonastic, prin juxtapunerea în același context a sinonimelor *ocățile și dosădzile*, este ulterior redat prin termeni diferiți, sinonime parțiale sau totale a gr. ἀτιμία ‘mépris’: *necinstirea, dojenirea, disprețul de sine*; se observă, de asemenea, o schimbare de perspectivă: dacă versiunile vechi (urmând destul de fidel traducerea lui Veniamin Costachi, includem aici și traducerea lui Stăniloae) dezvoltă imagini vizuale materializate în acțiuni concrete, Corneanu operează o abstractizare a limbajului, schimbând în primul rând instrumentul: *briciul* sau *bisturiul* (instrumente concrete care declanșează imaginea vizuală) se transformă la el în *medicament*, semnificând mai mult un proces spiritual decât unul fizic: *Least.* 271^v, Ms. 1780: 210^v: *Briciul iaste ocățile și dosădzile ce mucică și curățește/ curățesc rana mîndriei*; Costachi 1814: 198^r: *Briciul iaste necinstirea carea mușcă și pre putrejunea mîndriei o tămăduiaște*; Stăniloae 1980: 435: *Bisturiul este dojenirea care mușcă, dar după puțin vindecă*; Corneanu 1994: 529: *Medicamentul este disprețul de sine care mușcă păcatul și vindecă abcesul mîndriei*; PG 1169: Σηρόιον ἐστὶ ἀτιμία δάκνουσα, καὶ αἰήσεως σηπεδόνα θεραπεύουσα/Cataplasma est mordens animum convitium et contumelia, quibus existimationis insolentioris putor curatur ac rescinditur (1170); Fr. (14): *le cataplasme est la figure des mépris et des humiliations qui mordent et déchirent le cœur pour en faire sortir le pus infect de la vaine gloire.*

Înlocuirea unui slavonism printr-un cuvânt propriu limbii române este ilustrată și în exemplele următoare. Verbul *a stidi*, cu etimologia vsl. **СТЫДИТИ СЯ**,

reprezintă un împrumut din textul slavon utilizat: *дрѣгы и стыдѣтца дрѣсны* (273^{r/dr.}). În acest context își actualizează semnificația de ‘a se sfi’, conformă cu sensurile slavonismului împrumutat: ‘αἰσχόμεσθαι, κατασχόμεσθαι erubescere’ (Miklosich 1865, s.v.) – termenul nu are toate dezvoltările semantice ale gr. αἰδέομαι – οὔμαι ‘éprouver un sentiment de honte, de pudor, de respect, d’où 1. avoir de la pudor; 2. avoir honte, craindre de; 3. révéler, respecter’ (DFG, s.v.), sensuri secundare pentru care optează traducătorii edițiilor moderne ale *Scării*. Interesantă este opțiunea stilistică a lui Veniamin Costachi: mitropolitul utilizează o creație verbală personală: *a se cucernici* – neînregistrată în Scriban –, derivată de la adjectivul *cucernic*, care provine, la rândul lui, din vb. *a se cuceri*, cu sensul (în v.) ‘a se umili, a face omagiu’, întâlnit și la Dosoftei, cf. Scriban 1939, s.v.: Least. 273^r, Ms. 1780: 211^v: *Priiatinii să și stidesc de ceia ce li-s cu adevărat iubiți și priiatini și-i ascultă*; Costachi 1814: 198^v: *să cucernicesc priiatenii și îi ascultă*; Stăniloae 1980: 437/ 16: *îi respectă prietenii și îi ascultă*; Corneanu 1994: 531: *Prietenii respectă și ascultă pe adevărații lor prieteni*; PG 1172: *τοῦς ἀκροτάτους φίλους, καὶ αἰδοῦνται οἱ φίλοι καὶ ὑπακούουσιν*, *Intimos regis amicos etiam alii regis amici veneratione prosequuntur* (1171); Fr. (19): *les amis mêmes du roi honorent les personnes qu'ils savent être le plus avancées dans son amitié*.

Procesul de înlocuire a slavonismelor/ cuvintelor devenite arhaice utilizate de Varlaam prin corespondentele lor lexicale moderne este evidentă și în cele ce urmează. Verbul *a (se) nevoi* cu sensurile ‘a (se) sili, a (se) constrânge’ (Scriban 1939, s.v.) cedează locul sinonimului său, *a (se) sili*. Mai mult, Corneanu literarizează traducerea, intensificând, prin expresia verbală folosită, *a se lăsa violentați*, acțiunea moderată descrisă de verbul *a (se) sili*; în fond, opțiunea sa corespunde sensului primar al gr. βιάζω ‘1. user de force ou de violence’, în timp ce opțiunile celorlalți traducători se opresc la sensul extins, generalizat al acestuia ‘3. p. ext. forcer (à), contraîndre (à)’ (DFG, s.v.): Least. 273^r: *Aseamenea simt/și nevoiți dinși*; Ms. 1780: 212^r: *Aseamenea sint nevoiți de dinși*; Costachi 1814: 198^v: *Poate încă și siliți sunt de dânșii*; Stăniloae 1980: 437/ 16: *Ba poate se și lasă siliți de ei*; Corneanu 1994: 531: *la nevoie se lasă chiar violentați de către dânșii*; PG 1172: *Ἰσῶς δὲ καὶ βιάζονται ὑπ’ αὐτῶν*/et vel ultro nolentibus etiam se ingerunt et subserviunt (1171).

În secvența următoare există un consens implicit în redarea noțiunii de *lege*; diferența apare atunci când se realizează transpunerea celui alt termen. În textul traducerii lui Varlaam coexistă *tocmală* ‘organizare’ cu *ustav* (< v.sl. *УСТАВЪ* ‘finis, ὄρος terminus, regula; δογμα sententia’ (cf. Miklosich 1865, s.v.; vezi și Scriban 1939, s.v.)), căci au aceleași sensuri; *ustav* este specializat, semnificând exclusiv ‘regulă, rânduială (bisericească sau monahală)’, dar acest lucru nu constituie un argument pentru utilizarea lui exclusivă, în textul lui Varlaam observându-se predominarea lui *tocmală*, care astăzi și-a pierdut sensul întâlnit în vechea română literară. *Ustav* reprezintă opțiunea lui Măzăreanu, datorită și influenței originalului, iar Veniamin Costachi traduce literal gr. ὄρος, al cărui sens primar este ‘borne, pierre servant de borne, d’où borne, limite, frontière’ (DFG, s.v.). Stăniloae preferă unul din sensurile secundare ale termenului: ‘règle de conduite, règle en gén.’ care, prin generalizare, devine *îndreptar*; la același sens al gr. ὄρος se oprește și

Corneanu, cu diferența că, în timp ce Stăniloae optează pentru un termen generic (*îndreptar* presupune o sumă de *reguli*), el utilizează un sinonim pentru *regulă* – *poruncă*: *Least*. 274^f, Ms. 1780: 212^v: *ca o tocmală și o leage*; VM 1766: 268^v: *ca un ustav a legii*; Costachi 1814: 199^f: *ca pre un hotar și ca pre o leage*; Stăniloae 1980: 438/ 23: *ca îndreptar și lege*; Corneanu 1994: 532: *ca o poruncă și lege*; PG 1177: *εἰς ὄρον, καὶ νόμον/norma legeque* (1178); Fr. (27): *elles se font une loi de marcher sur ses traces et de suivre le genre de vie qu'il mène*.

Dacă unul din termenii expresiei este tradus – slavonul *глаголюи* ‘βάθος, profunditas’ este redat prin *adâncul* –, nu același lucru se întâmplă cu celălalt – *бѣгословіа* –, pe care Varlaam îl împrumută cu forma din original: *bogoslovია*. Costachi realizează un calc lexical de expresie, inversând ordinea elementelor componente din gr. *θεο-λογία*: *cuvântării de Dumnezeu*, necunoscând neologismul corespunzător (vezi traducerea lui Corneanu). Din nou se poate constata dependența traducerii lui Stăniloae de cea a lui Costachi, căci acesta păstrează calcul lexical realizat de Costachi, indicând între paranteze semnificația și echivalența modernă: *Least*. 288^f, Ms. 1780: 224^f: *în iad, adecă întru adâncul bogosloviei*; Costachi 1814: 206^v: *în iadul cuvântării de Dumnezeu*; Stăniloae 1980: 460: *în iadul cuvântării de Dumnezeu (al teologiei)*; Corneanu 1994: 552: *în iadul teologiei*; PG 1205: *εἰς ἄδην θεολογίας / ad inferos in rerum* (1206).

Bibliografie

a. Izvoare și lucrări de referință

- BAILLY: M.A. Bailly, *Dictionnaire grec – français*. Rédigé avec le concours de M. E. Egger, Paris, Librairie Hachette, 1915.
- CIHAC: A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie Daco-Romane*, partea I: *Elements latins*; partea II: *Elements slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort/M., 1870.
- Corneanu 1994: Nicolae Corneanu, *Scara raiului precedată de Viața pe scurt a lui Ioan Scolasticul și urmată de Cuvîntul către Păstor*, traducere, introducere și note de mitropolit Nicolae Corneanu, Timișoara, Editura Amarcord.
- DLRLV: Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- Fr.: John Climacus, *L'Echelle sainte*, translate by Placide Deseille, published 1996 by Abbaye de Bellefontaine (first published 1978) (vezi <http://www.livres-mystiques.com/partietextes/Climaue/Echelle/climaue.htm>).
- L: *Leastvița*, ms. rom. BAR, nr. 5419.
- MIKLOSICH = Franz Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latini*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- PG: *Patrologia graeca*, vol. 88, editor J.P.Migne.
- Scriban 1939: August Scriban, *Dictionaru limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”.
- Stăniloae 1980: Dumitru Stăniloae, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul și învățăturile lui avă Dorotei*, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

VC 1814: Veniamin Costache, *Scara raiului*, Tipografia Mănăstirii Neamțului, 1814.
 VM 1766: Vartolomeu Măzăreanu, *Leastvița*, ms. rom. BAR, nr. 2959.

b. Literatură de specialitate

- Dimitriu 1970: C. Dimitriu, *Vocabularul limbii române vechi. Studiu statistic* (teză de doctorat), Iași.
- Fecioru 1952: D. Fecioru, *Manuscrisele de la Neamțu. Traduceri din Sfinții Părinți și din scriitorii bisericești*, în „Studii teologice”, seria II, anu IV, sept. – oct., p. 459–487.
- Gafton 2001: Alexandru Gafton, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Gheție 1975: Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei.
- Gheție, Mareș 1974: Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Grauirile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR.
- Ghibănescu 1914: Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam (Leastvița lui Ioan Scarariul)*, în „Arhiva”, XXV (1914), nr. 3–4, p. 65–107.
- Greco 1942: Vasile Greco, *Învățăturile lui Neagoe Basarab, Domnul Țării Românești (1512–1521). Versiunea grecească editată și însoțită de o introducere și traducere în românește de Vasile Greco*, în Academia Română, „Studii și cercetări”, LX, București, Imprimeria Națională.
- Ivănescu 2000: G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Mihăilă 2002: G. Mihăilă, *Contribuții la etimologia limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic.
- Munteanu 1995: Eugen Munteanu, *Studii de lexicologie biblică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Munteanu 2004: Eugen Munteanu, *Interferențe lingvistice greco-române în actul traducerii (Mărgăritarele lui Ioan Hrisostomul, București, 1691)*, în „Analele Universității «Alexandru Ioan Cuza»”, secțiunea IIIe. Lingvistică, tomurile XLIX–L, *Studia lingvistica et philologica in honorem D. Irimia*, p. 349–365.
- Olteanu 1970: Pandele Olteanu, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor și în identificarea versiunii neogrecești a operei Scara tradusă de mitropolitul Varlaam*, în „Mitropolia Olteniei”, XXII, nr. 5–8, Craiova, p. 543–567.
- Panaiteșcu 1959: P.P. Panaiteșcu, *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, București, Editura Academiei;
- Panaiteșcu 2003: P. P. Panaiteșcu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din BAR*, vol. II, București, Editura Academiei.
- Paul 1964: Mihai Paul, *Leastvița (Scara raiului)* – traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 11–12, p. 1069–1084.
- Stăniloae 1980: Dumitru Stăniloae, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul și învățăturile lui avă Dorotei*, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Strempele 1978–1992: George Strempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I–IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Teodorescu 1984: Mirela Teodorescu, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, Editura Minerva.
- Zgraon 1976a: Florentina Zgraon, *Considerații filologice asupra primei traduceri manuscrise a Scării lui Ioan Sinaitul*, în „Limba română”, XV, nr. 3, p. 275–287.
- Zgraon 1976b: Florentina Zgraon, *Un neologism de origine latină în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Limba română”, XV, nr. 5, p. 624–626.

Zgraon 1977: Florentina Zgraon, *Manuscrisele românești ale Leastviței până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Probleme de filiație*, în „Limba română”, XXVI, nr. 5, p. 517–531.

Evolution of the Romanian literary language in successive versions of The Ladder of Divine Ascent. Lexical level (II)

In order to illustrate the dynamic of Romanian language over four centuries (the aim of the study), we focused on *Letter to a Shepherd* and selected six variants from the multiple versions in Romanian. We had as a comparison base the Romanian manuscript no. 5419 (Varlaam’s translation) and used, for the 17th century, the Romanian manuscript no. 434 and no. 2511 – which maintain *Leastvița*’s writing pattern. For the 18th century, we used Vartolomeu Măzăreanu’s translation – Romanian manuscript no. 2959 – from 1766 and a manuscript from the Library of Metropolitanate of Moldavia and Bukovina, copied in 1780, while for the 19th century we found useful the first printed translation, made in Greek in 1814, belonging to Veniamin Costachi. As for the modern age, Corneanu’s translations, respectively Stăniloae and a translation from French represented our work instruments. The study reveals the dynamic of the Romanian language based on the religious terminology aspect aspect of religious terminology, and does not leave aside the structural vocabulary. The comparison will trace, in general, the replacement of the Slavonic language constructions used by Varlaam in a period when the Romanian literary language had sufficient “semantic gaps” to justify ad-hoc the loan words borrows from the language of the translated text and also other circumstances. Examples of words from Varlaam’s translation that remained in the religious vocabulary will be emphasized, too.